Journal of Archaeology & Art

Arkeoloji ve Sanat

173: Mayıs-Ağustos 2023

TOPKORU TÜMÜLÜSLERİ

ISSN 1300–4514

Journal of Archaeology & Art

Arkeoloji ve Sanat

173: Mayıs-Ağustos 2023

Arkeoloji Sanat Yay. Tur. San. Tic. Ltd. Şti. adına
Sahibi ve yayın yönetmeni M. Nezih Başgelen
Sorumlu yazıişleri müdürü M. Nezih Başgelen
İdari yönetim Sema Başgelen
Baş editör M. Nezih Başgelen
Editör Özgür Yılmaz
İngilizce ve Almanca redaksiyon Nilgün Cön
Fransızca redaksiyon Eric Luc Jean
Uygulama Serdar Kıran

Arkeoloji ve Sanat Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranan hakemli bir dergidir. Yayımlanan yazılardaki her türlü görüş ve düşüncelerin, bilimsel değerlendirmeler ve eleştirilerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir. Arkeoloji ve Sanat Dergisi/Yayınları bunlardan herhangi bir sorumluluk kabul etmez. Yazı ve her türlü görsel malzemenin her türlü yayın hakkı saklıdır. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Yönetim yeri ve yazışma adresi
Hayriye Cad. Cezayir Sok. Mateo Mratoviç Apt.
No: 5/2 Beyoğlu–İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 (pbx)
Faks: (0 212) 245 68 77

İstanbul satış mağazası
ArkeoPera Kitabevi
Yeniçarşı Cad. No: 66/A 34433
Galatasaray–Beyoğlu–İstanbul
Tel.: (0 212) 249 92 26

Makale yazım ve yayımlama ilkeleri
web sayfamızda yer almaktadır.
https://www.arkeolojisanat.com/shop/kategori/dergi/-arkeoloji-ve-sanat-dergisi_16_58.html
editor@arkeolojisanat.com
dergi@arkeolojisanat.com

Yayın türü Uluslararası süreli yayın

ISSN 1300-4514

Baskı Betik Dijital Matbaa
Atatürk Mh. Komsan Üstü Yolu Cd.
No: 4/5 Küçükçekmece-İstanbul

"Ancak, memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler hâlinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hâle gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'i lüzum vardır."

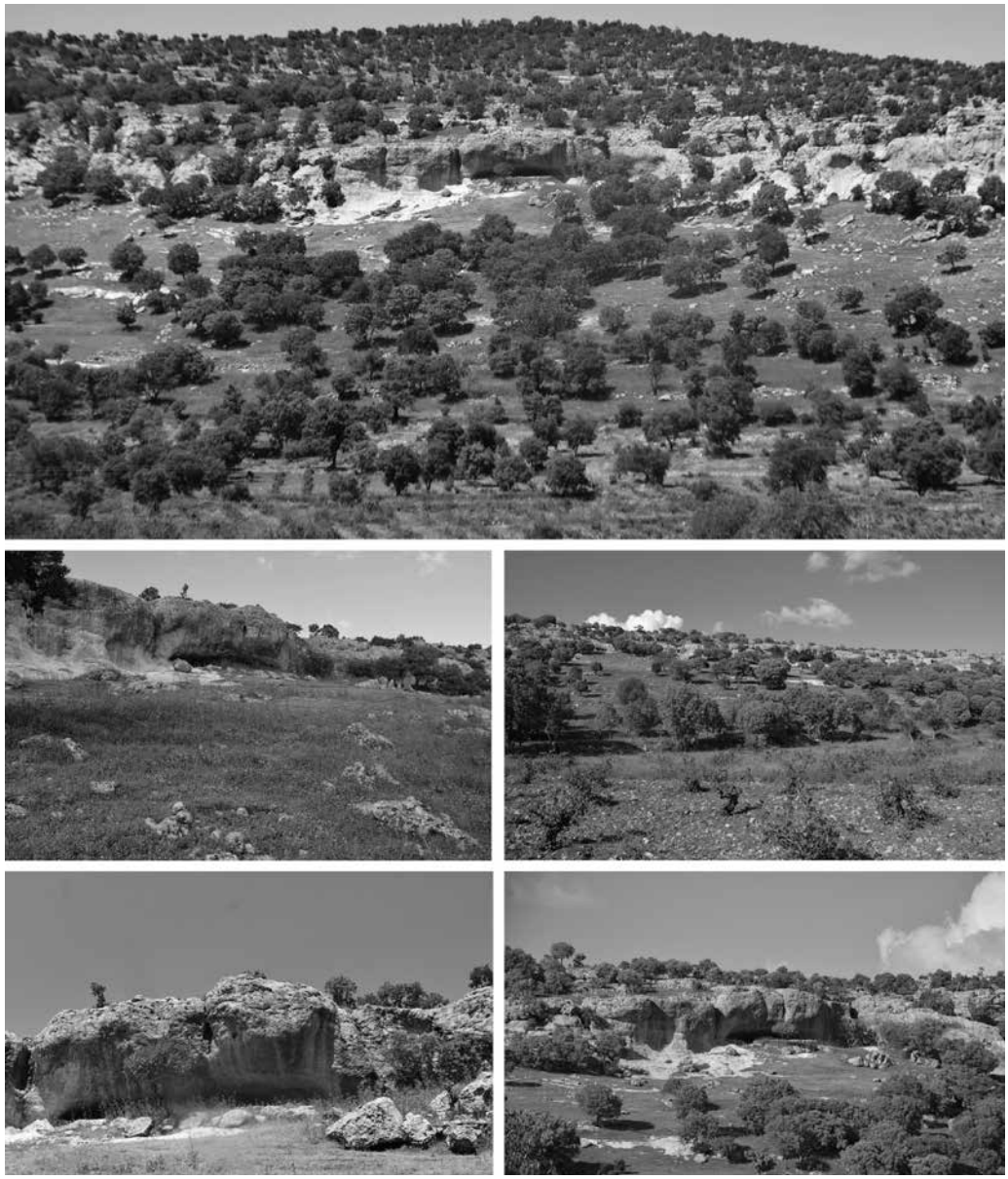
Gazi Mustafa Kemal

Kapak resmi: Topkoru Tümülüsleri

İÇİNDEKİLER

1 **Ergül Kodaş – Bahattin İpek – Çağdaş Erdem – Yunus Çiftçi**
Hindilla Mağarası ve Çevresinde Tespit Edilen Tarihöncesi Dönem Yerleşimler Üzerine Bazı Gözlemler (Mardin/Türkiye)

13 **Murat Karakoç**
Epipaleolitik Anadolu'da Yontmataş Gelenekler ve Yaşam Alanı Düzenlemeleri

33 **Bahattin Çelik – Hatice Tosyagülü Çelik**
Harbetsuvan Tepesi 2017-2019 Yılı Buluntularına Toplu Bir Bakış

47 **Ayşin Konak – Şengül G. Aydıngün – Alkiviadis A. Ginalis – Haldun Aydıngün**
Küçükçekmece Lagününde Ele Geçen Neolitik Çağ Yontmataş Endüstrisinin Genel Özellikleri

57 **Şahin Yıldırım**
Topkoru Tümülüsleri: Doğu Trakya'da Yeni Bir Geç Tunç Çağı Nekropolü

69 **Éric Jean**
De microrégion En Empire: Réflexions Préliminaires Sur La Manière De Considérer La Longévité Du Royaume Hittite

81 **Rabia Akarsu**
Erzurum-Pulur Höyük'ten Erken Demir Çağı'na Ait İnsan Yüzü Tasvirli (Antropomorfik) Kap Parçası

89 **Emre Erdan – Kemal Ersavaş – Gül Tuğçe Toprak – Yiğit Burak Yüksektepe – Umut Mızrak Ersezen**
Güzelhisar Vadisi'nde Demir Çağı Yerleşim Dokusu

111 **Mustafa Bilgin – Pınar Kızıltepe Bilgin**
Afyonkarahisar Müzesi'nde Yer Alan Bir Grup *Lydion*

127 **Yusuf Albayrak**
2021 Yılı Kazılarında Ele Geçen Myrina Koroplastik Eserleri

137 **Hande Arslan**
Antik Çağ'da Kemik İğnelerin Kullanım Alanları

147 **A. Nazlı Soykan – Gulzoda Makhmudjonova Akay**
Bizans ve Osmanlı Sanatında Ruhların-Amellerin Tartılması Sahnesi

165 **Pınar Ülgen**
Ortaçağ Avrupasında Münzevilik ve Rahibeler

173 **Nurdan Akbulut**
Güzelhisar Vadisi'nde Unutulmuş Bir Türk Dönemi Yapısı: Ahmed Dede Türbesi ve Yakın Çevresi Araştırmaları

185 **Ramazan Uykur**
Yakın Dönem Osmanlı Tarihinde Saruhan'da Rum Cemâatine Ait Harap Kilisenin İnşâsına İlişkin Arşiv Belgeleri

203 **Jülide Edirne**
İ1898 "Demir Kilise" İstanbul, Haliç'in Tarihî ve Doğal Katmanları Üzerinde Yaratılmış Bir Uluslararası Sanayi ve Diplomasi Mirası

236 **Serap Ünal**
Anadolu Amulet Objelerinin Tarihöncesinden Günümüz Mavi Cam Nazar Boncuklarına Yolculuğu

Haber - Yorum - Yeni Görüş - Gözlem - Tanıtım

237 **Pınar Oto**
Sagalassos

Anadolu Amulet Objelerinin Tarihöncesinden Günümüz Mavi Cam Nazar Boncuklarına Yolculuğu

Serap Ünal

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Cam Bölümü. Orcid no: 0000-0003-2407-1789, serapunal@sdu.edu.tr

JOURNEY OF AMULET OBJECTS FROM PREHISTORIC TO CONTEMPORARY BLUE GLASS EVIL EYE BE

Abstract

ll kinds of values, including beliefs, created during the historical and social development process, as well as all the knowledge and methods used to convey them to the next generations, present the cultures and cultural value judgments of societies in a traditional structure. Anatolian geography, which has lived all archaeological periods to the fullest, also has a rich cultural heritage in parallel. In the operant conditioning process between birth and death, humans needed objects and some rituals that they believed to protect themselves against all kinds of external dangers. He also has a sensibility that questions life after his real life. The rituals and objects that emerge in this sense created in the field of spirituality also cover an important part of the cultural heritage of thousands of years. Spiritual beliefs for fertility and protection, which started from the first ages with cave paintings and burial traditions, have reached the present day by changing or developing from period to period within the scope of the zeitgeist. Evil eye objects produced within the amulet culture with the motive of protection against the evil eye, suggested by cultural scientists to exist with humans, gave interesting examples from terracotta to glass materials in the Near East, including Anatolia. Terracotta eye idols, the first findings of which were found in Malatya Pirot Höyük and Arslantepe, extending from the cultures of the Fertile Crescent Region to Anatolia over Tell Brak, exhibit a widespread appearance in the geography of Asia Minor. Various belief rituals for spiritual protection, which are included in the Anatolian cultural heritage, continue to exist in different forms with different regional characteristics in the process extending to the present day. In this context, the evil eye belief continues with a spiritual or materialist formality in the folk belief system, despite contemporary developments. The uninterrupted protection instinct of the Anatolian people against negative events in the historical process has focused on the eye based on the concept of the power of the eye, as well as being expressed in various objects with local differences in the ethnological context. Glass beads, which are also a part of the culture industry, which are produced in the form of blue evil eye beads today, are also included in the National Inventory of Living Human Treasures, within the scope of Intangible Cultural Heritage, based on their producers. The study is aimed to describe the eye and the evil eye phenomenon in general terms through the defined evil eye objects in the process from terracotta eye idols to today's glass beads.

Keywords: Anthropomorphic, Early Iron Age, Northeast Anatolia Region, Pulur, Ceramic.

---

* Araştırma. Makale geliş tarihi: 11.04.2023; Makale kabul tarihi: 09.05.2023

Öz

Tarihsel ve sosyal gelişim sürecinde oluşturulan, inancı da kapsayan her türlü değerlerle birlikte, bunları sonraki kuşaklara iletmede kullanılan kültürel mirasa dair tüm birikim ve yöntemler, geleneksel bir yapıda toplumların kültürlerini ve kültürel değer yargılarını bize sunar. Arkeolojik tüm dönemleri dolu dolu yaşayan Anadolu coğrafyası, buna koşut olarak zengin bir kültür mirasına da sahiptir. İnsan doğumla ölüm arasında edimsel koşullanma sürecinde, her türlü dışarıdan gelecek tehlikelere karşı kendini koruduğuna inandığı nesnelere ve birtakım ritüellere gereksinim duymuştur. Ayrıca reel yaşamı sonrasındaki hayatı sorgulayan bir duyumsallığa da sahip olmuştur. Tinsellik alanında oluşturulan bu duyum içeriğinde ortaya çıkan ritüel ve nesneler aynı zamanda binlerce yıllık bir kültür mirasının da önemli bir parçasını kapsamaktadır. Mağara resimleriyle, gömü gelenekleriyle ilk çağlardan itibaren başlayan bereket ve korunma amaçlı tinsel inançlar, zeitgeist kapsamda dönemden döneme değişerek ya da gelişerek günümüze kadar ulaşmıştır. Kültür bilimcilerce, insanla birlikte var olduğu önerilen, nazara karşı korunma güdüsüyle amulet (muska) kültürü dâhilinde üretilen nazar nesneleri, Anadolu'yu da içine alacak şekilde Yakın Doğu'da, pişmiş topraktan cam malzemelere kadar ilginç örnekler vermiştir. İlk bulgularına, Bereketli Hilal Bölgesi kültürlerinden Tell Brak üzeri Anadolu'ya uzanan ve Malatya Pirot Höyük'te, Arslantepe'de rastlanan pişmiş toprak göz idolleri, Ön Asya coğrafyasında yaygın bir görünüm sergilemektedir. Anadolu kültür mirası içinde yer alan tinsel korunma amaçlı çeşitli inanış ritüelleri, günümüze kadar uzanan süreçte farklı bölgesel özelliklerle, farklı biçimlerde varlığını sürdürmektedir. Bu kapsamda nazar inanışı da, çağdaş gelişmelere karşın halk inanç sisteminde tinsel veya özdekçi bir biçimsellikle devam etmektedir. Anadolu insanının tarihsel süreçte olumsuz olaylara karşı kesintisiz süren korunma güdüsü, etnolojik bağlamda yöresel farklılıklarla çeşitli objelerle ifade edilmesinin yanı sıra, gözün gücü kavramsallığına dayalı olarak göz üzerinde yoğunlaşmıştır. Günümüzde mavi nazar boncukları şeklinde üretilen kültür endüstrisinin de bir parçası olan cam boncuklar aynı zamanda, üreticileri esas alınarak Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) kapsamında, Yaşayan İnsan Hazineleri Ulusal Envanterinde yer almaktadır. Yapılan çalışmada; göz ve nazar olgusunun, pişmiş toprak göz idollerinden günümüz cam boncuklara değin oluşan süreçte, tanımlanan nazar nesneleri üzerinden genel hatlarıyla betimlenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Nazar Olgusu, Amulet, Pişmiş Toprak Nesneler, Mavi Nazar Boncukları.

Giriş

Çok sayıda uygarlığa tanık olmuş Anadolu coğrafyası, büyüselliğe ilişkin çok sayıda bulgularla birlikte, nazara karşı korunma nesnelerini ve ritüellerini tarih öncesinden günümüze kadar taşıyan önemli bir kültür alanını temsil etmektedir. Kültürel kapsamda dikkate değer bir yeri olan nazar ve nazar nesneleri, arkeolojik buluntu ve değerlendirmelerle, binlerce yıllık kıymetli bir mirası ortaya koyar. Yakındoğu'da Anadolu ile birlikte, Mısır, Mezopotamya ve Türkistan coğrafyaları, oldukça zengin bir amulet kültürüne sahiptir.

Dine, büyüye ve sihire dayalı pratikler kapsamında nazar inanışının halk yaşamında çok önemli bir yeri vardır. Bu inanış biçimi tüm çağdaş gelişmelere karşın halk arasında inanç sistemlerindeki yerini eskiden olduğu gibi olmasa da hala yerini koruyabilmektedir (Keskin 2008: 191). İnsanın kendi kontrolü dışında, kendisine tehdit oluşturacak olan tehlikelere karşı ruhani duyumsallıkla önlemler alma gereksiniminin, ontolojik olarak insanla birlikte var olduğu öngörülmektedir. Arkeolojinin insanla birlikte ulaşabildiği en eski dönemlerden itibaren tılsım, sihir vb. bunlara ilişkin bulgular bu önermeyi bir şekilde doğrulamaktadır. Nitekim Anadolu coğrafyası bu tür buluntuları da cömertçe sergilemektedir. Asya Türk (Türkistan) coğrafyasından ve güneyde Mezopotamya bölgesindeki merkezlerden Anadolu'ya ulaşan büyüsel veri kaynakları, bu kültürel olguyu daha da belirginleştirmektedir.

Çeşitli amaçlarla yapılan, ancak öncelikli olarak korunmayı esas alan ritüel ve nesnelerde genel olarak öne çıkan organ gözdür. Türk Dil Kurumu'na göre; "bakmak, görmek; düşünmek" anlamındaki nazar kelimesi, Türkçede "beğenilen bir şeye kıskançlıkla bakmak ve zarar verecek şekilde onu etkilemek" manasında nazar etmek (göz değmek), Arapçada ise "nazra (isâbetü'l-ayn)" şeklinde kullanılır. Nazar kavramı, daha çok kıskançlık duygusunun eşlik ettiği zarar verici etkiye sahip göz ve bakışla ilişkilendirilse de herhangi bir canlı yahut objeye yönelik hayranlık ve övgü sözleri de etkisi açsından nazar kapsamında görülmüştür (Gürkan 2022: 443). Nazarı ortaya koyan farklı eylemler olsa da göz, nazar kavramsallığında kaynak organdır.

İnsanoğlu, çok eski dönemlerden başlayarak, teknolojik ve sosyal ilişkilerindeki başarısızlıklarına özellikle de bir takım biyolojik rahatsızlıklarına açıklayıcı bir sebep bulamadığında, bunu doğaüstü güçlerin yanı sıra, çeşitli objeler, mekânlar ve diğer insanlarda var olduğunu sandığı bir takım gizli güçlerle açıklamaya çalışmıştır. Nazar inanışı da bunlardan birisidir. Öyle ki, bilimsel verilerin ortaya koyduğu gerçeğe göre nazar; tarihsel süreç içerisinde, toplumların en ilkelinden en gelişmişine kadar en yaygın olarak görülen inanışlardan birisidir (Keskin 2008: 191).

Bütün toplumlarda yaygın olarak görülen nazar inancının kökeni, Neolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Girit'te, Aşağı Mısır'da, Malta'da, Kuzey Fransa'da ve Britanya'da Bronz Çağına ait, balta şeklinde yapılmış nazarlıklar (amuletler) bulunmuştur (Çıblak 2004: 104). Araştırmalar sonucunda, eski dönemlerden itibaren Batı'da ve Doğu'da büyünün ve nazarın kötü etkilerine inanma ve bunlara karşı tedbirler alma bilgisinin köklü olduğu görülmüştür (Koşay 1956: 86; Çıblak 2004: 103). Aynı şekilde uğursuz gözlerden gelen fenalığı ortadan kaldırmak için Mısırlılar, Fenikeliler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından el şeklindeki muskaların kullanıldığı tespit edilmiştir (Westermarck 1961: 10; Çıblak 2004: 104).

Paleolitik Çağ'da güneşte kurutulmuş toprak figürünler, mağara ve kaya resimleri, Çanak çömlekli Neolitik ve Kalkolitik Çağ'ın pişmiş toprak objeleri, obsidyen kullanımı, yapılan arkeolojik ve antropolojik çalışmalarla büyüsel nesnelerin, tarihöncesi dönemlerden itibaren varlığını ve oluşturduğu kültürü bize yansıtır.

İnanç kavramı, sözlük anlamı ile insan düşüncesinin çok geniş bir bölümünü içine alır: din, politika, ahlâk... İnançları bütün bu çeşitlilik ve yaygınlıkları ile ele almak halkbiliminin sınırlarını aşar. Halkbilimi, belli bir toplumun eski dinlerinden miras alıp kendi çağının şartlarına uygulayarak yaşattığı yeni dininde, yaşam şartlarının gerektirdiğince yeni biçimler, yeni içerikler ve anlatışlarla oluşturduğu inanışlarla ilgilenir (Boratav 1984: 7).

Kültürleri zenginleştiren ve farklılaştıran unsurların başında örf, adet ve inançlar gelmektedir. Bu bağlamda, birçok kültürden insanlar, yalnızca insan eylemiyle önlenemeyecek tehlikelere karşı korunmak için özel nesnelere etkinlik atfederek doğaüstü güçlerin aracılığına inanırlar (Begiç 2020: 98). Anadolu'da, binlerce yıllık serüvenine üç boyutlu nesneler olarak pişmiş toprakla başlayan amulet kültürü, günümüzde geleneksel kullanımının dışında, süs eşyalarında, takılarda ve her yerde kullanılabilen mavi cam boncuklarla, aynı zamanda kültür endüstrisi olarak sürdürülen bir kültür öğesidir.

Tarihöncesi Büyüsellik Gereksinimi ve Korunma Nesneleri

Tarihöncesi toplulukların/toplumların davranışlarını gözleyerek değerlendirme, konuşarak düşüncelerini, duygularını, inanış biçimlerini doğrudan öğrenme olanağı olmadığından, bu olgularla bunların sosyo-psikolojik ve psikolojik temelleri, günümüzde yapılan kültürel ve arkeolojik çalışmalarla kalıntılar, varsa yazılı belgeler ve diğer bilimsel veriler üzerinden anlaşılmaya çalışılır. Eski insanlar doğa olaylarını, hastalıkları ya da ölümü açıklayamadığından, bu olguları çeşitli nedenlere bağlamıştır. Bunlardan korunmak ve kurtulmak için de büyü, kehanet ve muskalarla kendilerini bunlardan korumaya, bir çeşit plasebo etkisi sağlamaya veya olayları istedikleri gibi geliştirmeye çalışmışlardır (Ökse 2021: 154). Mağara resimlerinden figürinlere, gömü geleneklerinden anıtsal yapılara, süs eşyalarından işlevsel aletlere, zengin bir sembolik imgelemle oluşturulan mekânlar ve bu mekânlarda sergilenen kurallı davranışlar, insan türünün temel davranış özelliklerinden biridir (Atakuman 2017: 4). İnsanın, kendisine tehdit oluşturduğunu düşünerek, kontrolü dışında gelişen olaylara karşı koruyucu tedbirler alma güdüsünün, ontolojik olarak insanın varlığıyla birlikte oluştuğu, bilim insanlarınca öne sürülen kuvvetli bir önermedir.

Yukarı Paleolitik Çağ'ın toplumları, daha önce Neanderthallilerin ve onlardan önceki toplulukların sahip olmuş olabileceklerini söylediğimiz manevi donanımı daha çok geliştirdiler (Childe 2017: 60). Besin tatmini sonrasında sağlanan boş zamanla ve öteki olanaklarla, topluluğun yaşamına hatırı sayılır derecede doğrudan geçim etkinlikleri dışı etkinlikler girmiştir. Bu etkinlikler sohbetler, eğlenceler, törenler, "sanat" etkinlikleridir. Bunlar topluluğun, insanlarının düş, duygu ve düşünce dünyalarını zenginleştirmeye başlamışlardır. İnsanlar, doğayla (hayvanlarla) ilişkileri üzerine, kendi yaşamları üzerine ve yaşam sonrası üzerine düşünmeye başlamışlardır. Bu noktada ekonomik ve toplumsal yapıların düşünsel yapıyı belirleyici etkileri ile karşı karşıyayız (Şenel 1982: 98). Böyle bir düşünüşün uzantılarına, kalıntılarına, insanların olaylar arasındaki rastlantısal değil düzenli bağlantıları saptayabildikleri dönemlerde rastlandığında, bunlara "sihir" adı verilmiştir. Bu tür davranışların

çağdaş ilkel topluluklarda daha yoğun olarak bulunduğunu gören antropologlar, çağdaş ilkellerin düşünüşünü "sihirsel düşünüş" olarak nitelemişlerdir. Tarihsel ilkellerin yaşamlarını araştıran prehistoryacılar da, onlarda bu tür bir düşünüşün nesnelleşmiş ürünlerini görünce, tarihsel ilkellerin sihirsel düşündükleri, dahası sihirsel düşünüşün insan topluluklarının ilk düşün biçimi olduğu sonucuna varmışlardır (Şenel 1982: 110).

Uzman avcı topluluklarının düşünsel yapılarını yansıtan bir başka maddi kalıntı, gömütleridir. Törensel gömütün *Homo sapiens neanderthalensis* döneminde görülmeye başlandığı ve mezarlara konan et, silah gibi nesnelerin, ölümden sonra bu dünyadaki yaşama benzer bir yaşam düşüncesine sahip olduklarını göstermektedir. Bu görenek ve onunla birlikte bu düşünce, Üst Paleolitik Dönem'in *Homo sapiens sapiens* takımlarına da geçmiştir. Onların mezar kalıntılarında da benzeri nesnelerle karşılaşıyoruz. Dahası ölünün, üzerine Neanderthal insanınınki gibi kırmızı toprak boya konarak gömülmüş olması, ilkel toplulukların düşünsel yapısını incelerken göreceğimiz taklitçi, benzetmeci, sihirsel düşünüşün bir belirtisidir (Şenel 1982: 80). Hematitten (kantaşı) elde edilmiş, kırmızı toprak boya (okra), yaşam ve ölümü temsil eder. Ayrıca insan için tekrar yaşama dönmek için sihirli araçtır (Uhlig 2022: 49).

Üst Paleolitik mezarlarda kadın erkek tüm ölülerin üzerlerinde görülen "süs" eşyalarının da süsten çok sihirsel eşyalar (tılsımlar) oldukları öne sürülmektedir. Kısacası, yukarı paleolitiğin uzman avcı takımlarının maddi kalıntıları, onların düşünsel yapılarının "sihirsel" olduğunu göstermektedir. İnsanın nispeten daha da belirginleşmeğe başladığı Paleolitik Çağ'dan itibaren takip eden çağlarda amulet kültürü de farklılaşarak örneklerini çoğaltmıştır. Bitkilerin kültüre alınması, çanak çömlek üretimi, yerleşik düzene geçilmesi ile birlikte Neolitik Çağ'da insanın korunma ve bereket güdüsü, plastik özelliği nedeniyle kolay şekillenebilen üç boyutlu kilden objelerle, amulet kapsamında ifade edilmiştir.

Zeitgeist yaklaşımla oluşturulabilecek bir kavramsallık, bize bu düşüncenin varlığının ontolojik olarak insanla birlikte var olduğunu gösterir. Doğumla ölüm arasında kendini deneyimlediği süreçte insan, bu duyumsallığını her zaman kendisiyle birlikte yaşatmıştır.

Tarihsel Süreçte Yakındoğu'da/Anadolu'da Göz

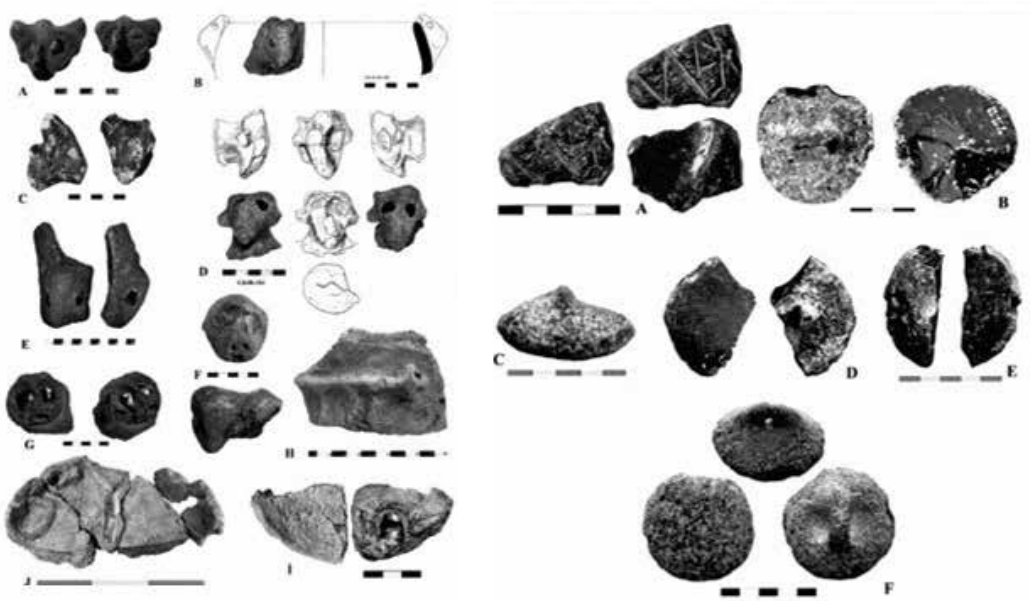
Duyu organlarımız arasında yer alan, çevremizdeki nesneleri görerek ilk algıladığımız organ olan göz, şimdi olduğu gibi tarihsel süreçte de zaman zaman mitolojik anlatılarla arkeolojiye, antropolojiye ve benzeri kültür bilimlerine konu olmuştur. Arkeolojik çalışmalarda elde edilen pişmiş toprak heykelciklerde, obsidyen kullanımında rastlanan göze ilişkin birçok veri günümüze kadar ulaşmıştır.

Tarihöncesinin alet yapımında önemli malzemelerinden olan obsidyen de yine bu anlamda nesnel olarak kullanılmıştır. Obsidyen bakımından oldukça zengin olan Kapadokya bölgesinde, Güvercinkayası yerleşmesinde Demirtaş ve Çaylı'nın yaptığı çalışmada (Demirtaş ve Çaylı 2021); karma tekniklerle (yontma, sürtme ve parlatma) obsidiyenden üretilen ayna ve kolye ucu gibi tekil, bitmiş ve yarı bitmiş ürünler, yonga artığı benzeri kakmalarla çeşitli kompozit objeler de tespit edilmiştir. Alet dışı kullanıma yönelik özenli yapım obsidiyenler (boncuk, kolye ucu, ayna, kakma, mühür vb.) kronolojik bir düzende incelendiğinde erken örneklerin küçük taşınabilir objelerden boncuklar olduğu görülmüştür. Obsidiyen kelimesi, Yunanca "kişinin görünümü" anlamına gelen "opsi" köküyle ilişkilendirilmektedir (Demirtaş ve Çaylı 2021: 12). Ayna ve obsidiyen kelimelerinin kökeninin bakmak, gözlemek, görmek, yansıma gibi eylemlerle olan ilişkisi, obsidiyenden üretilen nesnelere (göz kakmalar, aynalar vd.) de atfedilmiş, farklı düşünce ve kavramların birer sembolik yansımaları, yansıtıcıları olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Neolitik dönemden başlayarak geç dönemlere kadar uzanan geniş bir zaman aralığında ve Orta Amerika gibi çok farklı kültür bölgelerinde obsidiyenin göz ve bakışla olan ilişkisinin izleri sürülebilmektedir (Balkan-Atlı 2005; Demirtaş ve Çaylı 2021: 17). Obsidiyenin şifa veren, tanrı gazabı da dâhil kötülüklerden ve nazardan koruma özelliğini vurgulayan örneklerin yanı sıra taşın yüklendiği roller dönemden döneme kültürden kültüre (Sümer ve Mısır gibi) çeşitlilik göstermektedir. Bu grubun tamamı kilden yapılmış nesnelerde obsidiyenin kakma/aplike olarak kullanımıyla temsil edilir. Ortak belirleyici unsur kil olsa da uygulama biçimi ve yeri, alt grupları oluşturur. Obsidiyen kakmaların tamamı pişmiş toprak nesneler üzerinde yer alır. Kilden yapılmış nesnelerde obsidiyenin kakma/aplike olarak kullanımıyla temsil edilir.

Çatalhöyük inançla ilgili sayılabilecek bol malzeme vermiştir. Heykelcikler, duvar resimleri ve kabartmalar, doğum yapmakta olan ya da küçük çocukları taşıyan kadınları göstermektedir.

Bunların birçoğu içerik ve süslemeleri nedeniyle dinsel amaçlı kullanıldıkları düşünülen odaların içinde bulunmuştur (Ünal 2023: 24). Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Doğu Çatalhöyük yerleşmesi obsidiyen kakmaların tanındığı bir diğer yerleşmedir. İkinci dönem kazı çalışmalarında açığa çıkarılan bir yapı içerisinde yapının güneybatı köşesinde, yerden yüksek, duvara aplike biçimde, kilden şekillendirilen, kırmızı boya bezekli bir hayvan veya insan başının gözlerinin obsidiyen kakmalı olduğu görülür (Res. 1). Mellaart, "her şeyi gören gözler (all-seeing eyes)" olarak tanımladığı göz motiflerinin geniş bir coğrafyada çanak çömlekten figürinlere pek çok buluntu türünde sık rastlanan bir betim olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, obsidiyen kakmalı çanak çömleklere işlik, kiler vb. kontekstlerde rastlanmasının, aynı şekilde ürün birikiminde söz sahibi bir konuta atfedildiğini düşündüğümüz kakmalı (göz) kil modelin bulunmasının, buralara yüklenen sembolik anlamları pekiştirmek, bir tür nazarlık gibi gören/koruyan gözlerle ilişkili olabileceği de varsayılabilir (Demirtaş ve Çaylı 2021: 17). Nazar betimlemesi yapılan pişmiş toprak ve obsidyen gözlerle ifade edilen tarih öncesi nesneler gibi Mezopotamya ve Anadolu pişmiş toprak göz idolleri de farklı özelliklerle Anadolu amulet kültürüne renk vermektedir.

Mezopotamya'da kem göz kavramına dair yaptığı araştırmalarda Thomsen (Thomsen 1992: 27), bundan korunma yöntemleri geliştiren Mezopotamyalıların uygulamalarında en çok, çeşitli taşları ve göz şekli verilmiş objeleri kullandıklarından bahsetmiştir. Mezopotamya'da kem göz kavramı demonlarla direkt ilişkili olduğu için uğursuzluk ve kötülük getirirlerdi ve bundan korunmak için ritüel uygulamalarından çok tılsımlar, muskalar, taşlar ve çeşitli göz tasvirlerini barındıran objeler gibi koruyucu nesnelerin kullanımı yaygındı (Yeşim 2021: 16). Erken Hanedanlık Dönemi'nden Yeni-Asur Dönemi'ne kadar, göz imgesinin Mezopotamya'da her zaman güçlü bir tılsım olduğuna inanılırdı. Göz imgelerinin kullanıldığı objelerin yapılış sebebi, bu din algısının içerisinde 'kem göz' kavramının hâkim olmasıdır. Kem gözden korunmak için göz imgeli nesnelerin üretilmiş olması, sempati büyüleri bağlamında Frazer'ın öne sürdüğü 'benzerlik yasasıyla' bağlantılı bir durumdur (Frazer 1900: 9; Yeşim 2021: 16). Evans'a göre, göz simgeli her nesne koruyucu bir güçle bağlantılıydı ve kem göze karşı alınan bir önlemdi. Orta Asur Dönemi'ne ait bir kolyenin de bu amaçla yapıldığı düşünülmektedir. Bu kolyenin ortasında granülden yapılmış üç adet altın tabanlı, kedigözü oniks taşı bulunmaktadır. Kenarları da farklı şekillerde ve farklı boyutlarda, lapis lazuli, kantaşı, akik, kuartz ve oniksten yapılmış boncuklarla süslenmiştir (Evans 2008: 213; Yeşim 2021: 15). Mısır'da göz sembolizminin pek çok ilahi yönünün bulunduğundan bahsedilmiştir. Bunların en önemlilerinden biri, çoğu görsel sanatta yer alan, koruyucu özelliği olduğuna inanılan ve ay ile de bağdaştırılan Horus'un sol gözüdür (wedjat) (Pinch 2019: 149) (Res. 2). Ayrıca yine Mısır kültüründe popüler olan diğer bir amulet (muska) objesi,

Res. 1: Güvercinkayası, Pişmiş Toprak üzerine Obsidyen Kakmalar (solda) Yonga ve Aynalar. (GK Kazı Arşivi) (Demirtaş ve Çaylı 2021: fig. 4, 6, s. 23, 26).

Res. 2: Horus'un Gözü, Betimleme. (https://www.journeytoegypt.com/en/blog/eye-of-horus)

Res. 3: Scrabaeus (Pislik böceği) Tılsım Objeleri (Fotoğraf: Serap Ünal).

yaratımın ve ölümsüzlüğün sembolü sayılan (Res. 3). Scrabaeus (bok böceği) (Young 1879: 85; Alpman 1997: 29), Mısır'da yaşayan amulet objelerindendir.

Scrabaeus (bok böceği) yaratımın ve ölümsüzlüğün sembolüydü. "Bok böceği, yumurtalarını bir gübre toprağına yerleştirir ve güneş ışıklarından saklanacak şekilde bunu kuma gömer. Sonrada yumurtaların kırılmasıyla, yavru bok böcekleri toprağın üzerine çıkarlar. İşte bu, Mısırlılara ait mükemmel bir yaradılış simgesidir" (Young 1879: 85).

İnsanlık kültür tarihinde önemli bir yeri olan ve ilk defa, 1930'lu yıllarda, Kuzey Suriye'de Tell Brak'taki bir tapınakta çok sayıda ele geçmesi nedeniyle anılan yapının "Göz Tapınağı" olarak adlandırılmasına neden olan ve Önasya coğrafyasında sıkça rastlanan Göz İdolleri (Yaylalı 2014: 2), gözün güç ve iletişim sembolü olarak ifade edildiği önemli buluntulardır (Res. 4). Bu kapsamda, Malatya'nın doğusundaki Pirot Höyük'te, 1985 yılında gerçekleştirilen kazıda bulunan örnekler benzeri diğer buluntularla birlikte değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmede diğer Anadolu buluntuları ile Kuzey Suriye, Kuzey Irak, İran Khuzistan, Güney Mezopotamya ve İsrail buluntuları ayrı ayrı ele alınarak aralarındaki benzerlik ve farklılıklar saptanmıştır. Yapılan tipolojik değerlendirmede, idollerin göz idolleri ve gözlüklü idoller olarak anılan iki farklı formda üretildikleri belirlenmiştir. Bu belirleme ışığında, anılan geniş coğrafyada, Kalkolitik Dönem'e verilen idollerin, buluntu yerleri dikkate alındığında bölgesel inanış farklılıklarının olabileceği yorumlanmıştır (Yaylalı 2014: 3). Benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalar, Pirot Höyük örneğinin Gözlüklü İdoller grubundan olduğunu göstermiştir. Anadolu'da; Urfa Zeytinlikbahçe Höyük, Hassek Höyük, Siirt Türbe Höyük ve Malatya Arslantepe gibi merkezler göz idolleri buluntularını cömertçe sergilemektedir.

Göz idollerinin özellikle Tell Brak'ta çok sayıda ve çeşitli olmasından hareketle bu idollerin yalnızca tanrı ve tanrıça gibi ilahi güçleri değil, bireyleri temsil ediyor olabileceği de düşünülmektedir. Bu açıdan bakıldığında kötü gözlerden korunmak, göz hastalıklarına çare bulmak gibi amaçlarla, tanrıya/tanrıçaya bağlılığın göstergesi olarak tapınağa bırakılan adaklar olduğu varsayılmıştır (Batıhan ve Batıhan 2019: 219).

Buluntu merkezlerinin coğrafi konumlarına bakıldığında göz idollerinin ve gözlüklü idollerin Güneydoğu Anadolu'dan Basra Körfezi'ne ve Doğu Akdeniz yakınlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum da bize göz idolleriyle sembolize edilen Göz Tanrısı/Tanrıçasının ya da Ana Tanrıçanın bu çok geniş coğrafyada kabul ve tapınım gördüğünü göstermektedir. Aynı coğrafya içerisinde sayıca benzer çoklukta ve farklı bir anlatımı olan başka tapınım sembollerine rastlanılmaması oldukça önemlidir. Bu da bize sembolü göz olan tanrı ya da tanrıçanın tapınımda baskın olduğunu gösterir. Bugün sevilerek kullanılan nazar-göz boncuğunun, köklerinin Neolitik Çağ'a uzanan ve sembolü göz olan inanç aracılığıyla, insanoğlunun inanç dünyasında günümüze kadar ulaştığı ve günümüzde de yer bulduğu söylenebilir (Yaylalı 2014: 2). Kem göz, dolayısıyla nazar inancının

Res. 4: Tell Brak ve Anadolu göz idolleri (Yaylalı 2014: fig. 1-2, 32, 34, 36-37).

yarattığı etkiye, nazardan korunma nesneleri, yöntemleri, çeşitli benzerlikler ve farklılıklar da göz önüne alınarak bakıldığında, antik Yakındoğu'nun inanç kapsamında da önemli bir kültür coğrafyası olduğunu görebiliriz. Amulet gereksinimi, takip eden çağlarda da bölgesel farklılıklarla çeşitlenerek bir kültür öğesi olarak günümüze kadar gelmiştir.

Göz ve Nazar

Gestalt ilkelerindeki figür-zemin kuramına göre, bakışın yoğunlaştığı obje şekil, diğer yüzeyler zemindir. Şekil ve zemin mutlak kavramlar değildir, bakışın yoğunlaştığı noktaya göre şekil ve zemin değişkenlik gösterir. Dolayısıyla bu değişkenlik zamansallığa işaret ederken, gözümüzü hem bakan hem de bakılan konumuna taşımaktadır. Görüngülerden oluşan dış dünya ile olan bağlantımızı sağlayan 'göz' organı kendi başına insanlık tarihi boyunca görme eylemi ile bakış bağlamında mitlere konu olmuş hatta mistik (gizemli), uhrevi bir misyon yüklenerek birçok anlama gelen sembollerde kullanılmıştır (Sevim 2019: 1844). Amulet kapsamındaki nazar olgusu, duyu ve duyumsallık bağlamında olumlu ya da olumsuz etki gücü en yüksek organ olarak kabul edilen "göz" üzerinde yoğunlaşmıştır. İstemli ya da istemsiz zarar verebileceği düşünülen göze karşı önlem yine gözle, göz nesneleriyle alınmıştır. Bu korunma amaçlı eylemler, ritüel tarzında olabildiği gibi takı benzeri taşınabilen, ayrıca hayvanlara ve ev, iş yeri vb. yapılara asılabilen nazar objeleriyle de olabilmektedir.

Nazar kavramsallığında genel anlamda "olumsuz bir bakış" düşüncesi egemendir. Çünkü nazarın canlı varlıklara zarar verdiği gibi cansız varlıklara da zarar verebileceği düşünülmektedir (Dundes 1992: 258). Bilinçli ya da bilinçsiz olarak ortaya çıkan nazar bazen büyü kavramı ile de karıştırılmaktadır. Aslında nazar, büyü gibi kasıtlı faaliyetlerden tamamen farklı bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap tarihçi Ibn-i Haldun'dan doğrudan alıntı yapan Alan Dundes, büyünün kasıtlı olarak ve karşıdaki obje ve nesneye zarar vermek amacıyla yapıldığını, nazarın ise farkında olmadan ortaya çıkan ve gelişen bir eylem olduğunu ifade etmektedir. Bu yönüyle de nazarın büyü gibi faaliyetlerden tamamen farklı olduğunu belirtmiştir (Dundes 1992: 260; Gür ve Soykan 2013: 119). Dundes, nazar değmiş kişinin durumunun büyüde olduğu gibi ölümle sonuçlanabileceğini, büyüde kasıtlı bir teknik varken nazarda, nazarı değen kişinin eyleminin ölümle sonuçlanabileceğinin farkında olmadığını savunmaktadır (Gür ve Soykan 2013: 119). Bakmaktan kaynaklanan nazar (kem göz) ve göz ilişkisi, hemen tüm kültürlerde ilişkilendirilmiştir.

Mavi Nazarlık ve Nazar Boncuğu

Somut olmayan kültürel miras unsuru olarak nazar boncuğu, kökleri şamanizme uzanan nazarla ilgili inanç, uygulama ve sözlü kültür unsurlarının özelleştiği bir nesnedir. Bu inanç ve uygulamalara bağlı olarak özel bir kullanım alanına da sahiptir.

Türkiye'de bitki türleri sadece gündelik gereksinimler (besin, hayvan yiyeceği, yakacak, ilaç vb.) değil ayrıca süs eşyası, boya, tütsü, sabun hazırlama, sepet hazırlama, dokuma gibi endüstriyel faaliyetlerde ve dilekler, geleceğe umutlar (adak ağaçları), tespih, nazarlık, büyü gibi inanışlarda da kullanılmıştır (Ekim ve Kart Gür 2019: 29) (Res. 5).

İslâm memleketlerinde en fazla kullanılan amuletler el ve göz şeklindeki amuletlerdir. Türkiye'de, Suriye'de, Mısır'da, Tunus'ta Cezayir'de, Fas'ta, Sudan'da, Hindistan'da ve İran'daki Müslümanların, Yahudilerin ve Hristiyanların evlerinde ve üstlerinde el şeklinde amuletler görülmektedir (Seligmann 1919: 247; Örnek 1966: 54). Göz şeklindeki amuletler de çok yaygındır. "Kuvvete karşı kuvvet" ilkesince kötü göze karşı, çeşitli maddelerden yapılmış göz amuletleri kullanılır. Türkiye'de gerek el şeklindeki, gerek göz şeklindeki gerekse başka şekillerdeki amuletlere genellikle " nazarlık" denmektedir (Örnek 1966: 49).

Tıpkı ad, söz, sayı gibi renkler de bir takım majik güçlerle yüklü olarak kabul edilmektedirler. Rengin parlaklık, donukluk vb. özellikleri bu inanmada rol oynadığı gibi daha çok majik güçle dolu olduğu kabul edilen birçok objenin, bu gücü, parça ile bütün, özle biçim arasındaki sempatik temas yoluyla rengine de geçireceği düşüncesine bağlamak doğru olacaktır. Özellikle mavi, kırmızı, siyah, beyaz ve sarı, majik renkler olarak kullanılır. Yahudiler cinleri uzaklaştırmak için mavi rengi kullanırlar (Jırku 1912: 87; Örnek 1966: 54). Mısır'da, İran'da, Hindistan'da ve Pencap'da kötülüğü ve nazarı uzaklaştırmak için en çok kullanılan majik renk mavidir (Seligmann 1919:

Res. 5: Çorum Müzesi'nden Roma Dönemi cam boncuk örnekleri (Env. No: 20-1-2004). (Yalçınkaya vd. 2013; Gönen 2014: 3).

170; Örnek 1966: 49). Mavi rengin majik kudreti ise Türkiye'de herkes tarafından bilinen bir şeydir. Mavi rengin yanı sıra kırmızı da önem taşımaktadır. Seligman, mavi ve kırmızının çok eskiden beri kullanılan majik renkler olduğunu söyleyip, şimşeğin, güneşin ve kanın renklerinin bu inancın doğmasında rol oynadıklarına işaret etmektedir. Kırmızı renk Çin'de Hindistan'da ve Avrupa'da nazara ve kötü ruhlara karşı kullanılmaktadır (Örnek 1966: 49). Neandretal insanın sonsuzluk inancı kapsamında mezar kültüründe tercih ettiği renk olan kırmızı, sonrasında da majik renkler arasında yer bulmuş ve mavi renkle birlikte inanç sisteminde önde gelen renkler arasında olmuştur.

Türklerde mavi renk doğunun rengi olarak kabul edilir (Ögel 1993: 256). Doğu'da mavi renk, en az 5000 yıldır kolayca elde edilerek kullanılmasına karşın, batıda XII. yüzyılın ortalarına kadar aşağı bir renk olarak kabul görmüş (Pastoureau 2013: 34-50; Soygüder ve Yaylagül 2019: 676), sonrasında ise aristokratların tercih ettiği en sevilen renk olmuştur. Yine batıda, mavi renk, kült resimlerde, kilise camlarında öne çıkan bir renktir. Renklerin tinsel bir gücü olduğunu öne süren Kandinsky, kırmızı rengi beşeri, yani dünyaya ait renk, maviyi ise ruhani ve göksel olarak betimler (Öndin 2008: 104-106). Mavi, derinleşmeye eğilimli bir renktir. Yoğunlaştıkça, özellikle koyu tonlarıyla daha da içsel bir etki yaratır, koyulaştıkça izleyiciyi, sonsuzluğa davet eder ve böylece pürlüğe olduğu kadar hisleri kavranmaya da çekmiş olur. Mavi, gök (Himmel) rengidir. "Gök" sözcüğü maviyi çağrıştırır (Kandinsky 2017: 56; Soygüder ve Yaylagül 2019: 677).

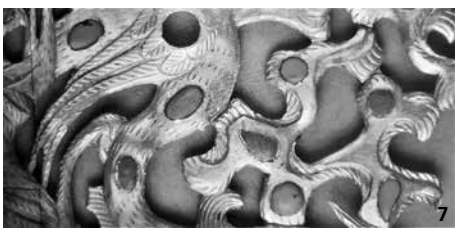
Psikolojik temelinde kıskançlık ve haset duygularının yattığı bu vurucu kuvvet, ruhun dışa açılan iki noktasından, yani gözlerden fışkırarak kurbanına isabet etmektedir. Gözde çıkış yolunu bulan ve sembolleşen bu vurucu kuvveti durdurmanın yahut onun zararından korunmanın ilk çaresi de "göze gözle" karşı koymak düşüncesi olmuştur. Bu sebeple, rengi ve şekli gözü andıran her obje ya olduğu gibi ya da bazı ek unsurlarla birlikte nazarı uzaklaştırıcı birer savunma gereci, birer amulet olarak kullanılmıştır. Özellikle göz şeklindeki amuletler, en çok kullanılan amuletler olmuşlardır (Örnek 1966: 49). Göz betimiyle simgelenen mavi renk ağırlıklı nazar objeleri, Türk maddi kültür mirasının önemli bir geleneksel unsuru olarak kullanımını sürdürmektedir.

Türklerde Mavi Renk ve Boncuklu Nazar Kültürü

Orta Asya'dan (Türkistan) Ön Asya'ya Anadolu coğrafyasına yayılan Türk kültüründe nazar ve boncuk inanışı önemli bir yer tutmaktadır (Res. 6-7). Günümüz Türkiye'sinde mavi boncuklu nazarlık geleneği halen devam etmektedir.

Türkler boncuk adının yerine "moncuk", "muncuk", "munçuk" gibi terimler kullanılmıştır. Türkler mavi boncuk yerine "Gökçe Muncuk" derlerdi. Gökçe kavramı eski Türklerde göğe ait olan yani "Gök Tanrı" inanışı ile ilgilidir. Birçok Türk topluluğunda ikinci derecede bir tanrı olan "Ülgen" daha sonra gök tanrının yerini almıştır. Ülgen'in rengi de beyaz ve gök mavisi sayılmıştır (Çoruhlu 2013: 226-237; Çelikbaş 2018: 31). Gök renginin mavi olmasından ve Gök Tanrı'nın koruyuculuğunun olmasından dolayı Türkler boncukları kötü enerjiden korunmak için "mavi" yani "gökçe" renginde yapmışlardır. Mavi boncuklar kullanılarak kötü enerjilerden veyahut ruhlardan korunmaya çalışmışlardır. Bazı Türk topluluklarında gökçe munçuk yerine "kutlu nesne" anlamına gelen "kotaz" tabiri kullanılmıştır. Nazar olgusundan doğan nazarlık tabirinde eski Türkler "köşgök" ve yahut "çom" kelimelerini kullanmışlardır. Tarihte kötü bakmanın ve negatif enerjinin insanlara iyi gelmeyeceğine dair inanış mevcuttur. Türkler de gözün kötü bakışından korunmak için göze gözden yola çıkarak, göz sembolünü kullanmışlardır. Günümüzde kullanılan "Göze göz" deyimi de Anadolu kültürüne şaman geleneğinden gelmektedir (Kahraman 2020: 67). Türklerde kötü gözden korunmak için göz betimli nesnelerin üretilmiş olması, Frazer'ın öne sürdüğü 'benzerlik yasasıyla' (Frazer 1900) örtüşmektedir.

6

7

Res. 6: Kutsal bir kadının mavi boncuklu altın tacı, MÖ 2. yüzyıl, Kargalı vadisinde mezar kazısı, Kazakistan (Yesmakhanov 1998: 60). **Res. 7:** Resim 6 detay (Yesmakhanov 1998: 60).

Nazara karşı mavi boncuk kullanma geleneği ve inanışı, Türk coğrafyasında eskiden beri uygulanan geleneksel bir kültür öğesidir. Boncuk kelimesi, Kaşgarlı Mahmud tarafından Doğu Türkçesinde "monçuk" şeklinde tespit edilerek "atın boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı, muska gibi şeyler" olarak açıklanmıştır (Çıblak 2004: 111). Yine aynı yerde "monçuk" kelimesi "boncuk, süs için boyuna takılan değerli taşlar" şeklinde anlamlandırılmıştır (*Divanü Lûgat-it-Türk*, I, 475-28). Eski Türkler "boncuk-moncuk" adını verdikleri değerli ve tılsımlı taşı, kişinin veya hayvanların, hatta sancağın tepesine takarak kötü ruhlardan ya da kötü gözlerden korunmak istemişlerdir.

Türkler arasında mavi gözlü kişilere çok seyrek rastlanması ve mavi gözlerin olağanüstü güce sahip olduğuna inanılması nedeniyle, bu inanış gereği özellikle çocuklarını, koruyucu mavi boncuklarla mavi gözlü kişilerden saklama gereği duymuşlardır (İnan 1963: 3138). Nazardan korunduğuna inanılan mavi boncukla bezenmiş takıların boyuna omuza veya çocuk beşiğine takılması Anadolu'da çok yaygındır. Anadolu insanı binlerce yıldır bu geleneği, kendilerini ve sevdiklerini kötülüklerden korumak amacıyla sürekli yaşatmaktadırlar. Böylelikle mavi gözlerden gelebilecek herhangi zararlı etkilerden korunmaya çalışmışlardır. Günümüzde de mavi gözlülerden çekinme ve onların kem bakışlarını etkisiz kılmak için mavi boncuk kullanma eskiden olduğu gibi yaygın bir şekilde varlığını devam ettirmektedir (Çıblak 2004: 112). Türk amulet kültüründe nazara karşı kullanılan birçok nesne arasında kolye olarak kullanılan üçgen biçimli hamayıllar (hamaylı) ve üzerlikler da öne çıkan nesneleri arasındadır. Kur'an'dan alınmış özlü sözlerle süslenen muska tarzı takılar ise dini anlamlar içerir (Özbağı 2002: 1186). Muska yerine kullanılan üçgen biçimli nesnelerde, Hz. Fatma eli olarak bilinen el şeklindeki nazarlıklarda olduğu gibi, günümüzde yaygın olarak kullanılan diğer nazar nesnelerinde de mavi boncuk aplikasyonları sık görülmektedir.

Günümüzde halk gelenekleri, inanışlar ve çeşitli materyal semboller şeklinde yaşatılan bu kültürün mitolojik ve ikonografik kaynak ve anlamı unutulmuş olsa da, bunların bir kültürel olgu şeklinde hala var olması son derecede önemlidir. Bu kültür geleneği, Avrasya coğrafyasında yaşayan Türk halkları tarafından korunduğu gibi, bu coğrafyadan uzak bölgelerdeki Türk toplulukları tarafından da canlı tutulmaktadır (Avşar 2018: 18). Bugünün Türkiye'sinde halen devam eden bu kültür, nazara karşı korunma inancıyla birlikte, nazar objelerinin aynı zamanda takı, duvar süsü benzeri süs eşyaları olarak kullanımı üretimi bağlamında kültür endüstrisini de yaratmıştır.

Türkiye'de Nazara Karşı Koruyucu Mavi Cam Nazar Boncukları

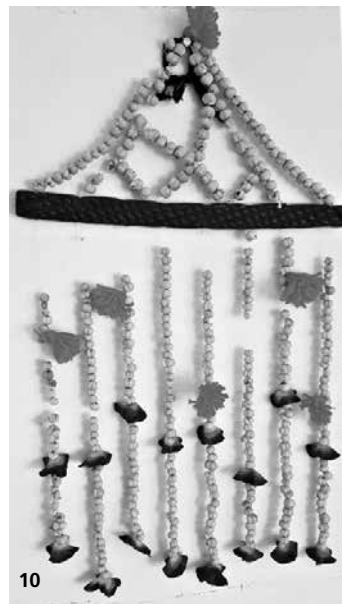
Birçok kültürde nazarlık ya da fetişlerin, negatif titreşimsel etkilerini azaltacağı hatta tam olarak yok edeceğine inanılır. Bunların arasında, kem gözler için kullanılan en yaygın obje, mavi renkli boncuktur. Çünkü gök mavisi rengindeki gözün, nazar etme ihtimalinin daha yüksek olduğuna inanılır. Bunun için, gök mavisi rengindeki nesnelerin nazar değmesinden koruyacağı düşünülerek, mavi boncuğa önem verilir ve yalnızca mavi boncuk, nazarlık olarak kullanılır (Keskin 2008: 206). Anadolu coğrafyasında binlerce yıldır süregelen ve günümüzde de kültür mirası bir geleneksellikle sürdürülen amulet kültürünün, ritüel ve objeler kapsamında çok sayıda bölgede, farklılıklarla varlığını göstermesi önemli bir kültür olgusudur. Nazara karşı koyma eyleminde, özellikle nazar nesneleri içinde bölgesellikten uzak tüm Türkiye'ye yayılan ve aynı amaçla kullanılan nazar objeleri, mavi cam göz boncuklarıdır.

Türk inançlarına göre mavi gözlü kişilerin nazar vermesine karşı, koruyucu boncuğun mavi olmasının nedeni de mavi maviyi yansıtır düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu özellik ile mavi gözlü kişinin nazarı mavi boncuk sayesinde nazarın olası etkisini ortadan kaldıracak ya da uzaklaştıracaktır. Günlük hayatta hemen her yerde cam boncuk karşımıza çıkmaktadır (Ayhan 1984: 57; Özar 2019: 16). Cam nazar objeleri, salt göz betimi olarak üretildiği gibi farklı formlarda kumaş, ahşap, metal vb. farklı malzemelere de aplike edilebilmektedir. Cam nazar boncuklarının üretimi, nazara karşı korunma gereksinimine cevap verdiği gibi, süs ve süsleme amaçlı kullanıma da hitap etmektedir. Nazar boncukları dışında Hz. Fatma'nın eli, (Res. 8) hamayıl, üzerlik (Res. 9-10) tarzında nazar objeleri de nazara karşı korunma amacıyla birlikte takı, ev süsü olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla nazar objelerinin oldukça geniş ve yaygın kullanım talebi, beraberinde kültür endüstrisini de oluşturmuştur.

Yapılan saha araştırmasında (Demir 2009) geleneksel cam boncuk sanatının İzmir ilinin Kemalpaşa ilçesine bağlı Nazarköy'de 8 atölyede 23 cam boncuk ustası, İzmir ilinin Menderes ilçesine bağlı Görece beldesinde 2 atölyede 9 cam boncuk ustası, Muğla ilinin Bodrum ilçesinde 1 atölyede 1 cam boncuk ustası tarafından sürdürüldüğü tespit edilmiştir. Geleneksel cam boncuk atölyelerinin en fazla bulunduğu merkezin, usta, atölye sayısı ve üretim yoğun-

Res. 8: Nazar boncuklu Hz. Fatma eli (Fotoğraf: Serap Ünal). **Res. 9:** Türkmenistan Üzerliği (Fotoğraf: Serap Ünal). **Res. 10:** Anadolu Üzerliği (Fotoğraf: Serap Ünal).

Res. 11: Farklı formlarda geleneksel nazar boncukları (Fotoğraf: Serap Ünal).

luğu göz önüne alındığında; İzmir İlinin Kemalpaşa ilçesine bağlı Nazarköy olduğu belirlenmiştir (Demir 2009: 89). Değişik renklerde olabileceği gibi nazar boncuğunun tarihsel ve geleneksel rengi ağırlıklı olarak kobalt katkısıyla oluşturulan mavi, beyaz ve mavi rengin tonlarıdır (Res. 11).

Cam boncuk ustaları kristal cam hurdaları dışında mavi renk elde etmek için bakır oksit, beyaz renk için opal, sarı renk için; kurşun, kalay, çinko ve bazı işlemlere, mavi rengi koyulaştırmak için rastık, yeşil renk elde etmek için bakır oksit, kalay karışımına ihtiyaç duyarlar (Küçükerman 1987: 35). Aynı zamanda kültürel, dolayısıyla geleneksel bir çaba olan mavi cam boncuk üretimi, özellikle Ege Bölge'sinde yoğun bir şekilde devam etmektedir. Kültür endüstrisine önemli bir katkı sağlayan Nazar Boncuğu, İstanbul Ankara ve İzmir başta olmak üzere yurdun her yerine satılarak ulaştırılmaktadır. Yanı sıra mavi cam nazar boncukları, yurt dışında da rağbet görerek ihracat kalemlerinde de kendine yer bulmuştur. Mavi nazar boncukları şeklinde üretilen, kültür endüstrisinin de bir parçası olan cam boncuklar aynı zamanda, üreticileri esas alınarak Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM) kapsamında, Yaşayan İnsan Hazineleri Ulusal Envanterinde (YİH) yer almaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Maddesel kültür kalıntıları ve yazılı belgeler üzerinden eski insanın hangi olaylar karşısında nasıl davrandığı, çevresindekilerle ilişkilerini hangi ruh halinde biçimlendirmiş olabileceği, ruh halinin üzerindeki etkisini, diğer insanlara nasıl yöneltmiş olabileceği hep sorgulanmıştır. Ökse'nin ifadesiyle (Ökse 2021); insanın çevresindeki olayları açıklama biçimi, kendini korumak ve olayları inanç, tedavi, hükmetme, itaat sağlama gibi kendi yararına geliştirmek için hangi davranışlarda bulunduğu ve duygu durumlarının toplum yapısına nasıl etki ettiği her zaman tartışılmıştır.

Kültür bilimleri, sosyoloji, psikoloji, teoloji vb. disiplinlerde bilim insanlarınca desteklenen tüm arkeolojik ve antropolojik veriler, bize insanın duyu ve duyumsallıklarının, kaygılarına karşı verdikleri tepkilerin ontolojik olarak insanla birlikte var olduğunu söylemektedir. İnsan bu kapsamda, düşünsellikle ve duyumsallıkla yarattığı imgesel formları nesnelere dönüştürmüş ve bunlardan medet ummuştur. Alet yapan insandan itibaren daha belirgin olan insan

davranışları, bize insanın zeitgeist koşullarda kontrol alanı dışında kalan, öncelikle kendisine tehdit olan konularda, sonra da lehine olabilecek konularda büyüsel eylemlere sığındığını göstermektedir. Dolayısıyla binlerce yıl süren bu insani refleks, toplumdan topluma, kültürden kültüre değişen eylemlerle ve temsili objelerle günümüze kadar sürdürülmüştür. Günümüzün modern ve çağdaş yaşamında da benzer uygulamaların devam etmesi farklı, sürdürülebilen bir kültür alanı oluşturmaktadır.

Binlerce yıllık nazar ve tinsel korunma izleri, Anadolu kültür evreninin önemli bir alanını kapsamaktadır. Türk kültüründe çok eskilerden beri nazarın bakışla ilişkilendirilip, korunmanın da mavi renk ve göz ile olacağı "göze göz" anlayışı, günümüz Anadolu gelenekselliğine yerleşmiştir. Anadolu'da farklı araştırmalarla betimlenmiş, maddi kültür içeriğinde her biri ayrı değer ifade eden yüzlerce nazar objesi ve ritüeli arasında göz temalı mavi nazar boncukları, tüm Türkiye'de aynı amaçla (nazara karşı ve süs amaçlı) ve yaygın kullanımıyla en öne çıkan, nazar objesidir.

Uluslararası sözleşmeler, somut olmayan kültürel mirası, öncelikle bu mirası yaratan ve koruyan toplumun, sonra da bütün insanlığın belleği olarak görmektedir. Bu ortak bellek, paylaşılan bir deneyim olarak tarihsel süreçte devamlılık içinde ortaya çıkmıştır. İnsanla varlığından itibaren kesintisiz beraber olan Amulet, dolayısıyla nazara dair imgesel nesneler ve bunlara ilişkin geleneksel edimler, yine insanla birlikte kültürel mirası yadsımadan sürdürülecektir.

KAYNAKÇA

Alpman, G. 1997. *Mısır Çamuru ve Günümüzde Yapılan Bazı Örnekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Atakuman, Ç. 2017. "Arkeoloji'de Ritüel ve Toplum", *TAS 5 Arkeoloji'de Ritüel ve Toplum*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi 10-11 Şubat 2017, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Avşar, L. 2012. "Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri", *İDİL* 1/1: 1-24.

Ayhan, D. 1984. "İzmir Cumaovası Görece Köyünde Göz Boncukçuluğu", *I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu* (18-21 Kasım 1981): 59-69. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İzmir.

Balkan-Atlı, N. 2005. "Paleolitikten Günümüze Obsidiyen", *Haberler* 19: 1-3.

Batıhan, Ö. Ö. ve M. Batıhan 2019. *Arkeolojide Ritüel ve Toplum*. TAS Tematik Arkeoloji Serisi 5, Ege Yayınları, İstanbul.

Begiç, H. N. 2020. "Amulets from Anatolia: the material culture of the evil eye in Turkey", *Folk Life* 58/2: 97-114. DOI: 10.1080/04308778.2020.1804171

Boratav, P. N. 1984. *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar Töre ve Törenler, Oyunlar)*. Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Childe, G. 2017. *Tarihte Neler Oldu?* (Çev. A. Şenel), Kırmızı Yayınları, İstanbul.

Çelikbaş, E. Ö. 2018. *Türk Sanatında Mistik Semboller*. Sanatta Yeterlik Tezi, Resim Anasanat Dalı Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara.

Çıblak, N. 2004. "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar", *Türklük Bilimi Araştırmaları* XV: 103-125.

Çoruhlu, Y. 2013. *Kozmolojik Mitolojik Astrolojik Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. (1. Baskı), Kömen Yayınları, Konya.

Demir, İ. 2009. *Türkiye'de Cam Boncuk Sanatı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, El Sanatları Eğitimi Ana Sanat Dalı, Konya.

Demirtaş, I. ve P. Çaylı 2021. "Tarihöncesi Dönemlerden İtibaren Obsidiyen Objeler: Güvercinkayası Örnekleri", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology* 29: 11-32.

Dundes, A. 1992. "Wet and Dry, the Evil Eye: An Essay in Indo-European and Semitic Worldview", A. Dundes (yay.) *The Evil Eye A Casebook*: 257-312. Garland Publishing, New York.

Ekim, T. ve M. Kart Gür (yay.) 2019. *Alıç Ağacının Gölgesinde Anadolu Bozkırları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Evans, J. M. 2008. "The Middle Assyrian Period", J. Aruz, K. Benzel ve J. M. Evans (yay.) *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium B.C.*: 213. The Metropolitan Museum of Art, New York Yale Univerity Press, New Haven and London.

Frazer, J. G. 1900. *The Golden Bough: A Study of Magic and Religion*, vol. I. Second Edition, Macmillan and Co. Ltd, London.

Gönen, G. 2014. *Cam Boncuk Sanatı ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Cam Boncuk Eserler Üzerine Bir Araştırma*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Gür, D. ve A. N. Soykan 2013. "Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği", *Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/3: 115-158.

Gürkan, S. L. 2022. "Nazar", *TDV İslam Ansiklopedisi* cilt 32: 443.

İnan, A. 1963. "Nazarlıklar", *Türk Folklor Araştırmaları* 8/169: 3138.

Jırku, A. 1912. *Die Daemonen und ihre Abwehr im alten Testament*. Leipzig.

Kahraman, M. 2020. *Türk Mitolojisinde Temel İnançlar (Kozmogoni, Astroloji, Renkler)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.

Kandinsky, W. 2017. *Kandinsky: Nokta ve Çizgiden Yüzeye*. (Çev. Ö. Eroğlu ve Ö. A. Yurdun), Tekhne Yayınları, İstanbul.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I-II (Çev. B. Atalay), 3. b., TDK Yayınları, Ankara 1992.

Keskin, Y. M. 2008. "Türk Toplumunda Nazar Olgusu ve Buna Karşı Geliştirilen Korunma ve Kurtulma Pratikleri: Elazığ Örneği", *Dini Araştırmalar* II/32: 191-214.

Koşay, H. Z. 1956. "Etnoğrafya Müzesindeki Nazarlık, Muska ve Hamailler", *Türk Etnoğrafya Dergisi* 52: 86-90.

Küçükerman, Ö. 1987. *3000 Yıllık Akdeniz Camcılığının Anadolu'daki Son İzleri Göz Boncuğu*. Ya-Pa Yayınları, İstanbul.

Mallowan, M. E. L. 1947. "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Iraq* 9: 1-87+89-259+i-iv.

Ögel, B. 1993. *Türk Mitolojisinin Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar,* Cilt I. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ökse, T. A. 2021. "Eski İnsanın Duygularının Arkeolojik Verilere ve Yazılı Belgelere Yansıması", *TÜBA-AR* 29: 153-176.

Öndin, N. 2008. "Nesnenin Çözünürlüğü: Kandinsky-Mondrian ve Kırmızı", *Sanat Dünyamız* 106: 105-113.

Örnek, S. V. 1966. *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. A.Ü. DTCF Yayınları, Ankara.

Özar, H. 2019. *İzmir Yöresinde Geleneksel Boncuk Üretimi ve Koruma Önerileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Anabilim Dalı, Denizli.

Özbağı, T. 2002. *Geleneksel Türk Takıları, Türkler*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Pastoureau, M. 2013. *Mavi - Bir Rengin Tarihi*. Can Yayınları, İstanbul.

Pinch, G. 1994. *Magic in Ancient Egypt*. University of Texas Press, Austin.

Pinch, G. 2019. *Mısır Mitolojisi*. (Çev. E. Duru), Say Yayınları, İstanbul.

Seligmann, S. 1919. *Der Böse Blick und Verwandtes*. Verlag von Hermann Borsdorf, Berlin.

Sevim, K. 2019. "Gözün Sembolik Kullanımı ve Türk Seramik Sanatına Yansımalar", *İdil* 64: 1843-1855. doi: 10.7816/idil-08-64-19

Soygüder, Ş. ve L. Yaylagül 2019. "Kültürel Süreklilik Bağlamında Türk Halk Kültüründe Mavi/Turkuaz Mavisi ve Nazar Boncuğu", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi (AKİL)* 31: 665-688.

Şenel, A. 1982. *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 504, Ankara.

Thomsen, L. 1992. "The Evil Eye in Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies* LI/1: 28.

Uhlig, H. 2022. *Tanrı Başlangıçta Tanrıçaydı*. (Çev. N. Ersoy), Totem Yayınları, İstanbul.

Ünal, S. 2023. *Anadolu Pişmiş Toprak Kültüründe Göller Bölgesi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Ünal, S. ve A. Çallı 2019. "Göller Bölgesi Amulet Kültürü", *Atatürk Üniversitesi GSF Sanat Dergisi* 29: 29-44.

Westermarck, E. 1961. *Nazar Değmesi İnancı*: Yeni Matbaa, Ankara.

Yaylalı, S. 2014. "Göz İdolleri ve Pirot Höyük Örneği", *Cedrus* II: 1-26.

Yesmakhanov, A. 1998. *Ancient Gold of Kazakhstan*. Didar Publishing Company, Almaty.

Yeşim, D. 2021. "Eski Yakındoğu'da Göz Sembolizmi ve Düalizm: Mezopotamya, Mısır ve İsrail", *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History* 74: 1-30. https://doi.org/10.26650/iutd.756209

Young, J. J. 1879. *The Ceramic Art, A Compendion of The History and Manufactire Pottery and Porselain*. Harper&Brothers Publishers, New York.